

Осмислення творчості Лесі Українки

УДК 811.161.2'367.626.1+821.161.2'05-21.09Українка

Маргарита Жуйкова

Надперсональне МІ у драмі «Бояриня» як засіб реалізації ідейного задуму Лесі Українки

Метою статті є аналіз референції займенників першої особи множини (*ми* та *наш*) у драмі Лесі Українки «Бояриня» і виявлення тих референційних груп, до яких залучають себе персонажі драми. Для досягнення мети використано контекстуально-референційний аналіз займенників, що дозволяє встановити зв'язок між конкретним займенником та групою осіб, про яких йдеться в мовленні певного персонажа. **Результати.** Показано, що Леся Українка у тексті драми формує МІ-групи двох типів: з персональною референцією та з надперсональною референцією. Групи першого типу охоплюють мовця та незначну кількість інших відомих читачеві осіб, персонажів драми (наприклад, Перебийний та Степан, Оксана та мати Степана тощо). Групи другого типу не піддаються точному окресленню за обсягом, натомість таким групам у тексті драми приписані певні характеристики. Наприклад, вживаючи займенник *ми* у першій дії драми, Оксана має на увазі себе та інших дівчат, що належать до української шляхти і беруть участь у танцях. Лише чотири персонажі драми формують у мовленні надперсональні групи: Оксана, її брат Іван, Степан та Гість. Контекст драми дозволяє з високою мірою достовірності відтворити обсяг таких МІ-груп. Наприклад, Гість включає себе у МІ-групу, в яку входять також ті представники козацької старшини, що налаштовані на збройну боротьбу проти московської влади в Україні. Обсяг та характеристики надперсональних МІ-груп є важливим маркером, що виражає цінності та настанови певного героя драми. Найбільші за обсягом МІ-групи Леся Українка включає в мовлення Оксани, яка найчастіше ідентифікує себе з усім українським народом, а не з певною обмеженою його частиною. Отже, саме Оксана є для Лесі Українки тим моральним авторитетом, який мислить масштабами всього українства, саме ця героїня є еталоном вірності і любові не лише до чоловіка, а й до свого народу.

Ключові слова: інтерпретація, інтенція, особовий дейксис, референція, особові займенники, надперсональне МІ, Леся Українка

Вступ

Для реалізації власних інтенцій автори художніх творів зазвичай послуговуються різноманітними засобами, серед яких не останнє місце належить мові, бо саме мова є найбільш універсальним культурно-національним кодом. Розглядаючи художній твір у контексті взаємодії між його автором – відправником складного, багатопланового повідомлення – та читачем, реципієнтом цього повідомлення, дослідник має враховувати як загально-семантичні змісти, закодовані в мовних засобах, так і індивідуальні, суб'єктивні, інколи навіть девіаційні трансформації цих змістів. Мова творів Лесі Українки вражає науковців не лише різноманітністю засобів та форм, а й глибиною тих сенсів, які кодуються вербальними конструкціями. Різноманітні лексичні явища, характерні для творів Лесі Українки, незрідка стають об'єктом дослідження лінгвістів через свою виразність, вагомість при передачі змістів та створенні відповідного антуражу творів, як-от біблеїзми (С. Богдан), діалектизми (Л. Ткач), фразеологічні одиниці (О. Красовська, Л. Ткач), іншомовні адаптовані та неадаптовані включення (О. Ткаченко, О. Красовська), експресивна та емоційно-забарвлена лексика (С. Єрмоленко, Л. Ставицька, Н. Данилюк, Т. Беценко), етикетні вербальні формули (С. Богдан) тощо.

Значно менше уваги лінгвісти приділяють таким мовним одиницям, як займенники різних розрядів, очевидно, вважаючи їх семантично бідними і через це непридатними для повноцінного вираження певних художніх ідей, особливо коли йдеться про твори епічних чи драматичних жанрів. Виняток становить пара особових займенників *я* і *ти*, що відіграють важливу роль у ліричних творах, передусім через свою очевидну опозитивність, яка може бути навантажена додатковими змістами. У недавній статті лінгвістки Н. Дарчук, присвяченій особовим займенникам у ліричному доробку Лесі Українки з опертям на матеріали корпусу текстів української мови (mova.info), виявлено абсолютну й відносну частотність вживання всіх восьми особових займенників (включно із словоформами). Перше місце з високим абсолютним індексом посідає займенник *я* (866 вживань у 102 поетичних текстах), наступним за чергою із суттєвим зменшенням частоти йде займенник *ти* (477 вживань у 68 поетичних текстах) (Дарчук, 2020: 21–22). Саме через високу актуальність слів *я* і *ти* для лірики будь-якого поета авторка

дослідження практично повністю сконцентрувалась на аналізі вживання цих опозитивних одиниць у доробку Лесі Українки. Н. Дарчук зазначає: «Розглянувши деякі аспекти функціонування першої та другої особи однини в ліричних поезіях Лесі Українки, можна стверджувати, що є складні зв'язки, які існують між змістом ліричного я і способами його вираження. З одного боку, я завжди присутнє в тексті, але, з іншого, формальні способи вираження я безмежні. Вони відіграють значну роль для індивідуальної поетики й ідіостилу письменниці» (Дарчук, 2020: 32).

Щодо займенника *ми*, то, як свідчать дані корпусу, він трапився у вибірці 217 разів (48 поетичних творів), тобто рівень його вживання приблизно в чотири рази нижчий, ніж в одиниці *я* (Дарчук, 2020: 21). Попри позірну невиразність цього слова в художніх текстах, що спричиняє його майже повне ігнорування з боку дослідників, займенник *ми* може отримувати надзвичайно важливу роль у вираженні художнього задуму автора ліричного твору.

Роль займенників першої особи множини (як особового *ми*, так і його присвійного корелята *наш*) не зводиться лише до дейктичного маркування якоїсь групи осіб, куди входить сам мовець, пор. вкрай спрощений опис його функціональних властивостей в академічному «Словнику української мови»: «Уживається для називання двох чи багатьох осіб разом з тим, хто говорить»¹. Лінгвісти зафіксували чимало значно суттєвіших функціональних потенцій цього займенника, і серед них не останньою є позначення мовцем своєї належності до певної групи осіб чи спільноти, тобто декларування колективної ідентичності. У нашій статті про специфіку використання *ми* та *наш* у публіцистиці та листуванні молодого Агатангела Кримського продемонстровано, що ці займенники служать передусім для самоідентифікації особи – автора певного тексту (див. докладніше: Жуйкова, 2021). Ефект самоідентифікації досягається шляхом використання Кримським займенників множини (*ми* та *наш*), а не однини (*я*), оскільки саме вони маркують як включення суб'єкта мовлення у певну групу осіб, так і причетність мовця до певних групових цінностей.

Питання про змістове навантаження займенників першої особи множини доцільно розглядати в різних аспектах; зокрема, таким

¹ Словник української мови в 11-ти томах, том 4. Київ: Наукова думка, 1973. С. 699.

аспектом може бути інформативний. Розкодування вмісту МІ-групи, куди входить суб'єкт мовлення, вимагає від читача художнього твору певних зусиль і підключення різноманітних видів інформації (Жуйкова, 2022). На прикладах вживання займенника *ми* у драмі Лесі Українки «Бояриня» показано, що для його інтерпретації читач мусить мати знання принаймні чотирьох типів: по-перше, знати загальномовні значення одиниць, вжитих у тексті, та їх семантичний потенціал, по-друге, володіти тою концептуальною інформацією, яку позначають ці мовні одиниці; по-третє, мати достатній рівень фонових знань про світ, в тому числі й етнічно маркованих; по-четверте, мати достатню мовленнєву компетенцію і знання щодо специфіки комунікативної поведінки в різних ситуаціях спілкування (причому в різні історичні періоди і в різних культурних традиціях).

У цій розвідці зосередимося на іншому аспекті функціональної ролі займенника *ми* у драмі Лесі Українки «Бояриня», а саме на його референтних кореляціях з фрагментами позамовної дійсності. Отже, **мета статті** полягає у виявленні та аналізі референції МІ-груп у драмі «Бояриня» у контексті ідейного навантаження цього твору. Загалом у драмі вжито 67 конструкцій з особовим займенником *ми* в різних відмінкових формах, причому найбільша кількість – 28 вживань – припадає на словоформу *ми*. Текст драми Лесі Українки цитуємо за «Повним академічним виданням творів у 14 томах», том 3 (Луцьк, 2021, с. 185–239), не вказуючи сторінок аналізованих фрагментів.

Основним **методом дослідження** є контекстуально-референтний аналіз, спрямований на встановлення зв'язків між конкретним прономінативом у тексті твору та його позамовним корелятом (ситуативною МІ-групою, яку формує автор у мовленні певного персонажа). У деяких випадках залучаємо також лексико-семантичний аналіз оточення, в якому вжито ту чи ту МІ-групу.

Теоретичною основою нашого дослідження є загальні положення, які стосуються понять «референція» та «дейксис» щодо особових займенників. Як зауважує канадський дослідник А. Салліван, «референція є фундаментальним поняттям у субдисципліні філософських досліджень, в яких вивчається мова та мислення» (Sullivan, 2006: 420). Говорячи про референцію, ми спираємося на загальноприйняте розуміння цього лінгвістичного терміна, що представлене у теоретичних працях зарубіжних лінгвістів (Г. Фреге, Дж. Сьорль, С. Кріпке та ін.). Референцію прийнято

визначати як відношення мовного знака у конкретному акті комунікації до тих об'єктів позамовної дійсності, з якими співвідноситься цей знак. Отже, поняття референції нерозривно пов'язане з іншими поняттями прагматики, такими як мовець та його комунікативна компетенція, ілокуція, перлокуція, комунікативна ситуація, комунікативна стратегія; крім того, питання референції мовного знака є дотичним до широкого кола проблем лексичної семантики, зокрема, до проблеми значення та змісту (сенсу), мовного та мовленнєвого значення лексеми, до меж семантичного варіювання і тотожності мовного знака, співвідношення значень гіпероніма та відповідних гіпонімів тощо. Усвідомлення того, що в залежності від контекстного оточення лексема може актуалізувати одні семантичні компоненти і нівелювати інші, стало важливим кроком у розвитку семантики; з'явилося важливе поняття «референційний акт», яке дозволяє описувати розмежовувати

У випадку художніх творів референцію слід розуміти як відношення мовного знака до об'єктів того віртуального світу, який створено уявою письменника; мовлення в такому разі розуміємо, очевидно, як результат мовленнєвої діяльності персонажів твору (а не самого автора тексту). Питання референції мовних знаків обговорюються, як правило, у різних площинах: у зв'язку з істинністю / хибністю предикативних одиниць, в аспекті способів поєднання мовного знака із позамовними явищами, а також з погляду співвідношення між мовним знаком та його референтом. Саме цей останній аспект і формує основну проблематику нашого дослідження. Треба зазначити, що референційне навантаження особових займенників розглядають найчастіше в контексті структури складного речення та когезії тексту, при цьому в фокусі уваги опиняються функції займенників третьої особи, але цей аспект не є предметом нашого обговорення.

Виклад основного матеріалу

Сучасні мовознавці суттєво поглибили уявлення про функціональні особливості займенника *ми* в текстах різних стилів і реєстрів. Функціонально-семіотичні особливості цього займенника вперше виокремив та описав французький лінгвіст Е. Бенвеніст (Бенвенист, 1974: 267). Він протиставив два типи мовленнєвих вживань займенника першої особи множини (англ. WE, нім. WIR, італ. NOI, франц. NOUS тощо), які визначаються комунікативної

ситуацією мовлення і прагматичними потребами мовця. З одного боку, мовці вживають так зване інклюзивне МІ: ним мовець позначає себе та свого ситуативного співрозмовника («я плюс ти»); з другого боку, активно використовується і так зване ексклюзивне МІ, референція якого інша, бо мовець не включає до референтної групи свого ситуативного співрозмовника. У такому випадку сукупний суб'єкт «я плюс хтось (не-я)» отримує змістове прирощення «не ти», яке через свою невизначеність може інтерпретуватися в широких межах і часто набуває ознак неокресленості, що стає основою для комунікативних провалів (неуспішної перлокуції), а також відкриває широкі можливості для мовних маніпуляцій.

У сучасних дослідженнях проведене важливе розмежування вживань цього прономінатива на референтні та нереперентні типи, див. змістовну монографію Н. Ясакової (Ясакова, 2016). Референтні вживання наявні в тих комунікативних ситуаціях, коли МІ виступає у своїй прямій дейктичній функції, тобто функції вказування на учасників комунікативного акту: адресанта (я) і адресата (ти) повідомлення. При цьому займенник *ми* може маркувати різні групи осіб: такі, куди адресата включено (експліцитно *ми з тобою / вами*), і такі, куди адресата не включено (експліцитно *ми з ним / з ними*). Крім цієї базової дейктичної ролі, особовий займенник *ми* набув цілу низку інших функцій, зокрема таких, що не пов'язані прямо із ситуацією комунікативного акту. Такі вторинні вживання не допускають розгортання *ми* в експліцитні групи *ми з ним / з ними* чи *ми з ним / ними*.

Така типологічна класифікація МІ-груп є цілком доречною, проте, на нашу думку, номінації, використані для позначення цих референтних типів, не є вдалими. Слід взяти до уваги той факт, що займенник *ми* в жодному разі не втрачає своїх референтних зв'язків із позамовними об'єктами, референція залишається його основною функціональною властивістю. Тому нелогічно говорити про будь-які «нереперентні вживання». Пропонуємо називати два типи референції займенника *ми* номінаціями «**персональна референція**» та «**надперсональна референція**», виходячи з того, що в першому випадку реципієнтові мовленнєвого акту (читачеві художнього твору) вдається точно або наближено встановити кількісний і персональний склад МІ-групи. У другому випадку контекст не дає таких

можливостей, а сама МІ-група мислиться як множина осіб з відкритими границями (*ми, спортсмени Волині... або ми, енергетики*).

Персональна референція МІ-груп виникає, як правило, при вживанні *ми* щодо певних угруповань осіб (чи персонажів твору), кількість яких може бути визначена принаймні приблизно. Це можуть бути як сталі угруповання людей (такі як сім'я, співробітники фірми, клас у школі), так і актуально-ситуативні об'єднання, наприклад, пасажери одного автобуса, відвідувачі кав'ярні, які перебувають там в той самий час, або учасники якогось шоу на телебаченні. Важливо, що за потреби всі члени таких груп можуть бути ідентифіковані. Натомість надперсональна референція займенника *ми* має місце тоді, коли МІ-група втрачає ознаки персональності і в принципі не може бути окреслена кількісно (мовець ніколи не ставить собі такого завдання). Виявлення кількісного складу сформованої мовцем МІ-групи належить до завдань реципієнта, отримувача повідомлення (читача або слухача).

Чимало дослідників звертали увагу на специфічне вживання *ми* в рекламному, релігійному та особливо політичному дискурсі. Про один з функціональних різновидів такого надперсонального використання займенника *ми*, поширеного в тоталітарних державах, Н. Ясакова пише так: «Уживанням *ми* мовець акцентує свій стосунок до певної привілейованої групи осіб, указує на те, що важливою є не його особиста позиція, а інтереси цієї впливової групи» (Ясакова, 2016: 224). Звичайно, використання у текстах надперсональних МІ-груп не завжди переслідує подібні цілі; як буде видно з подальшого викладу, в «Боярині» авторка дуже майстерно створює такі групи, формуючи у читача певні уявлення про персонажів твору та історичне середовище, в якому вони діють.

1. Персоналізовані вживання займенника *ми* у тексті драми «Бояриня»

Персоналізовані МІ-групи в тексті драми кількісно домінують, що цілком природно з огляду на побутовий антураж твору, дії якого розгортаються лише в межах двох сімейних угруповань (в обійсті Перебійного в Україні та в помешканні Степана у Москві). Чотири персонажі: Перебійний, Перебійниха, мати Степана та його сестра Ганна – вибудовують у своєму мовленні лише персоналізовані МІ-групи. Наприклад, у контексті (1) Перебійний, вживаючи *ми*, має на

увазі себе та Степана, а у контексті (2) Перебійниха об'єднує в МИ-групу членів своєї сім'ї, тобто себе, чоловіка, сина та дочку.

(1) Перебійний. *Дочко,*

ти б нас почастувала на початок.

(Оксана наливає з сулійки дві чарки – батькові й гостеві).

(2) Перебійниха (зіходить трохи з рундука назустріч гостеві).

Боярине, прошу

зажити з нами хліба-соли.

Наступний контекст (3) містить словоформи ми та в нас, вжиті у мовленні різних персонажів. МИ-група в Івана включає його самого та гостя – Степана, який перебуває в тому ж хронотопі, що й мовець та його батьки. Отже, у 3 (а) представлене типове дейктичне вживання особового займенника ми, яке може бути трансформоване в експліцитні конструкції з тою ж референцією: ми з ним / ми з гостем / ми зі Степаном.

(3) Перебійниха.

Ти б уперід хоч привітався з гостем!

Іван (сідаючи, недбало).

Ми (а) вже віталися там коло церкви.

Перебійний.

Він буде мешкати в нас (b) до від'їзду.

Друге *ми*, вжите Перебійним, маркує МИ-групу, куди входять, крім адресата та адресанта цього комунікативного акту (батька та його сина), також інші члени сім'ї, що живуть разом, однак у цьому контексті реалізований не особовий, а просторовий дейксис (пор. семантично еквівалентну трансформацію *у нас* ↔ *тут*). Пор. також фрагмент (4), де Степан вживає поряд локативну МИ-групу *у нас* та дейктичне просторове слово *тут*:

(4) Степан. *Мушу я просити,*

щоб ти його у нас тут не приймала.

Всі персоналізовані МИ-групи, побудовані Лесею Українкою, охоплюють цілком визначене коло осіб, причому їх варіантів небагато: або це двоє безпосередніх учасників спілкування, або сім'я Перебійного (у першій дії) чи актуальна сім'я Степана у Москві (він сам, Оксана, його мати, сестра Ганна і, можливо, лише згаданий у драмі менший брат Степана *Ванька*). Отже, всі МИ-групи цього типу кількісно незначні, причому практично в усіх випадках вдається

встановити їхній кількісний склад та ідентифікувати їх членів. Найчастіше персоналізовані МІ-групи трапляються у мовленні Степана (25 вживань) та Оксани (12 вживань).

2. Неперсоналізовані вживання займенника *ми* у тексті драми

Надперсональні МІ-групи із невизначеною кількістю членів Леся Українка включила в мовлення таких персонажів: Оксани, Степана, молодшого Перебийного (брата Оксани) та Гостя, що приїхав до Степана з України. За нашими підрахунками, у тексті драми вжито 15-16 таких випадків, тобто значно менше, ніж персоналізованих МІ-груп. Проте надперсональні МІ-групи, а саме їх кількісна і якісна характеристика, виявляються дуже важливими для реалізації творчого задуму Лесі Українки, тому зупинимося на них докладніше.

У першій дії драми таких вживань є лише два, див. (5) та (6), проте в подальших діях кількість їх зростає.

(5) Оксана.

*Не раз, вернувшись з походу,
лицарство з нами бавиться при танцях.*

(6)

Іван. *Батьку!
Що там замазувать? Кажімо правду!
Се річ не власна, се громадська справа!
Якби таких було між нами менше,
що, дома чесний статок протесавши,
понадились на соболі московські,
та руки прос[т]ягали до тієї
«казни», як кажуть москалі...*

МІ-групи в обох фрагментах включають самого мовця та кількісно неокреслену групу осіб, з якими мовець ідентифікує себе за певними ознаками. Щоб виявити наповнення цих референтних груп, читач повинен, по-перше, інтерпретувати актуальний сенс тих мовних одиниць, що становлять ближнє та дальнє оточення займенника у висловленні, а по-друге, долучити певні фонові (енциклопедичні) знання про добу та її характерні риси. Так, у (5) Оксана оповідає Степанові про танці, тобто про поширену, часто повторювальну (*не раз*) забаву української шляхти (до якої і сама належить), у якій беруть участь *лицарі* (тобто козацтво) та незаміжні дівчата (і хоча заміжні жінки також охоче танцювали на таких

вечірках, природно припускати, що Оксана тут ідентифікує себе з молодшою віковою групою, а не з усією жіночої частиною шляхти). Отже, ця МІ-група має у творі певні якісні характеристики, достатньо конкретні: це українки за етнічною приналежністю, шляхта за соціальним статусом, неодружені дівчата, що досягли певного віку для того, щоб брати участь у світському житті. Інакше кажучи, контекст фрагменту і твору загалом дає підстави для окреслення певних параметрів тої групи, з якою Оксана ототожнює себе на момент розмови із Степаном.

Щодо фрагменту (6), то визначення наповнення МІ-групи також досягається шляхом аналізу текстового фрагменту, а також здійсненням простих логічних процедур. Іван наголошує на тому, що в певній спільноті (*між нами*) є особи, яким притаманна цілком конкретна поведінкова стратегія, описана майже біографічно точно: вони мали *дома* (тобто в Україні) певні статки, законно добуті, проте пустили їх за вітром (*протесали*, за виразом Лесі Українки); через бажання забезпечити собі негірше існування, ніж раніше, ці особи подались на службу до московського царя, спокусившись можливістю збагатитися на чужині. Як твердить Іван, йдеться не про поодинокий випадок такого пристосування, а про масове явище (*якби таких було між нами менше*). Отже, МІ-група у (6) складається з двох частин: з осіб, які не забажали простягати руки до царської «казни», залишившись в Україні, та з осіб, що спокусились можливістю жити на чужині у багатстві, символом якого є московські соболі. Об'єднавши ці дві частини, отримуємо наповнення МІ-групи у мовленні Івана: це українці, шляхта, особи чоловічої статі, достатньо бадьорі та активні, щоб перебувати на службі (із множини українців-чоловіків, що належать до шляхти, виключаємо малих і старих).

У мовленні Степана МІ-групи з надперсональною референцією з'являються лише в діалозі з Гостем – посланцем з України, див. (7).

(7) Гість.

*Послав би царь з українців кого,
в Москві ж тут є такі, от хоч б й ти,
що здавна і цареві служать вірне,
і рідний звичай вміють шанувати.*

Степан.

Нас не пошлють...

Гість. *Чому?*
Степан. *Бо **нам** не вірять.*
Гість.
Отак! Та ви ж тут наче всі у ласці!
Степан.
То тут, на очах, а з очей спустити
***нас** надовго не зважаться.*

Ознаки, приписувані цій МІ-групі, Леся Українка подає у мовленні Гостя: члени групи є етнічними українцями, вони знають і шанують *рідний звичай*, здавна живуть в Москві і вірно служать цареві, отримуючи від нього певні блага (*всі у ласці*). Гість впевнено включає в цю групу Степана, з чим той погоджується. Ані Гість, ані Степан не окреслюють кількісні межі цієї МІ-групи.

У фрагменті (8) йдеться про загалом лояльну до Московщини частину української шляхти, до якої включає себе і Гість:

(8) Гість.
***Ми** присяги не хочемо ламати,*
*але нехай же царь **нас** оборонить*
від тої галичі.

Частина українського суспільства, про яку йдеться у (8), за короткий час чужого панування встигла відчутти на собі всю міцність братніх московських обійм (*Та там такі напасті, що крий Боже! // І просвітку нікому не дають // московські посіпаки! ... Вже так, що цупко затягли суню // на наших боках...*). Гість оповідає історію свого свояка Чорненка, що радо сприйняв нову владу (*він, здається, з найвірніших // царевих приятелів – каже про нього Степан*), проте ледь не зазнав страти через наклеп (*А хтось там наклепав при воеводі, // що ніби він послав у Чигирин // листа якогось*). Ця історія, що набула широкого розголосу серед української козацької старшини, не завершилась карою лише тому, що Чорненка відкупили за *побрязкачі*.

Гість вибудовує у своїх репліках лише надперсональні МІ-групи, межі та ознаки яких у тексті драми окреслено доволі наближено. Леся Українка подає читачеві два маркери-натяки: Дорошенко та Чигирин. Петро Дорошенко, гетьман України від 1665 по 1676 роки, столицею якого був Чигирин, вважав згубною для української державності угоду з московським царем і шукав протекції то в польських королів, то в турецького султана. Його ім'я у

свідомості Степана виступає знаком братовбивчої війни і розливу крові:

*... ся війна найпаче братовбійна,
що Дорошенко зняв на Україні, —
то ж він татар на поміч приєднав
і платить їм ясирем християнським.*

Отже, для Степана Дорошенко – найгірший ворог українського народу, який запродує християн до турецької неволі. Тому репліка Гостя (9), вимовлена у відповідь на слова Степана, що частково наведені у фрагменті (7), звучить не як попередження про плани, а як погроза суспільним розколом:

*(9) Не здивуйте ж,
як ми відкинемось до Дорошенка!*

У ремарці Леся Українка лаконічно описує емоції, які з'являються у Степана як реакція на ці слова: «Степан робить рух рукою, мов хоче гостеві затулити уста». Гість негайно стримує свій порив відвертості (продовжує оповідати, «схаменувшись»). Виходячи з того, як розгортається спілкування Степана і Гостя (Гість описує утиски царських воєвод і просить допомоги в Степана, Степан повідомляє, що на його допомогу сподіватися марно), доцільно вважати, що МІ-групи у репліках Гостя (8) та (9) мають різну референційну віднесеність. У репліці (8) Гість ідентифікує себе з тою частиною української шляхти, що була присягнула на вірність цареві і зазнає утисків від царських воєвод. Репліка (9), як і фрагмент (10), демонструє, що Гість належить до тих, в кого увірвався *терпець* і хто налаштований на радикальні дії:

*(10) А проте є люде,
що не бояться, йдуть, мов на одчай,
бо, сказано, терпець їм увірвався!*

Обережний Гість, який негайно зреагував на прояв емоцій конформіста Степана після своїх слів (9), не використовує у репліці (10) займенник *ми*. Разом з тим все, що повідомляє про нього Леся Українка, може служити підставою для висновку, що МІ-група в (9) і група, маркована лексемою *люде* в (10), референційно еквівалентні. Отже, йдеться про радикально налаштовану частину козацької старшини, що готова до збройного спротиву московській владі.

Розгляньмо надперсональні МІ-групи, які Леся Українка вибудовує у мовленні Оксани. У другій дії героїня відкриває для себе

нову реальність: московське вбрання, порядки, норми поведінки. На першій недільній службі в церкві Оксана, ставши предметом пересудів з боку московитів, гостро відчула свою інакшість; вдома це відчуття підсилила мати Степана, згадавши приказку про вовків. У фрагменті (11) Оксана передає свої враження від неадекватної, на її думку, поведінки московитів у церкві:

(11) Оксана (трохи посмутнівши).

Та... я чула...

*гріха десь не бояться: в церкві Божій,
замість молитися, людей все гудять,
а ще й виносяться так благочестям
поперед нас...*

Побудована тут МИ-група охоплює всіх без винятку українців, яких протиставлено всім московитам, що вважають себе більш побожними і благочестивими, ніж будь-який інший народ.

Перенісши свою героїню до Москви, Леся Українка включає в мовлення Оксани локативні займенникові групи *у нас / у вас*, що також однозначно інтерпретуються в контексті протиставлення двох локусів: України та Московщини, див. (12), (13) та (15):

(12) Мати.

*... Ганні вже судилась тута пара,
вона вже ж не поїде на Вкраїну.*

Оксана.

*Чому її Степан не взяв з собою,
як був у нас?*

(13) Оксана (до Ганни)

*То ти й не знаєш,
як на Вкраїні в нас гуляє челядь?*

Принадібно відзначимо, що лише один раз Оксана вживає фактичне локативне *ми (до нас)*, ідентифікуючи себе з тим локусом, де мешкає вона сама та її нова родина:

(14) Ганна. *Та я ж, Оксано,
заручена.*

Оксана.

За царського стрільця?

Ганна. *Авжеж.*

Оксана.

То чом же він до нас не прийде?

Це персоналізована МІ-група, яка включає обмежену й кількісно визначену сукупність осіб (невелика сім'я Степана). У тому ж діалозі з Ганною, реагуючи на інформацію про незрозумілі для неї правила життя у Москві, Оксана вживає локативну надперсональну ВІ-групу:

(15) Ганна.

Самій не можна по Москві ходити.

Оксана.

Хіба хто нападе?

Ганна. *Ні, так, не звичай.*

Оксана.

Ну, вже ті звичаї отут у вас!

Коли *ті звичаї* раптом наближаються до Оксани впритул, стають невідворотними і загрозливими, Леся Українка знов будує важливу надперсональну МІ-групу (використовуючи для цього граматичну форму відпрономінативного прислівника *по-нашому*), див. фрагмент (16):

(16) Степан.

Бачиш, любко,

ти маєш тільки їх почастувати,

та й знов у терем вернешся.

Оксана. *Отак?..*

А як же частувати їх, Степане?

По-нашому, чи, може, як инакше?

Степан, чудово знаючи, про який саме звичай йдеться і яке приниження має пережити його дружина, очевидно, передбачає її спротив. Саме тому він намагається зобразити обряд зустрічі бояр як щось буденне і малозначуще, майже непомітне (Леся Українка вживає обмежувальну частку *тільки*). Однак Оксана хоче довідатися про всю процедуру докладно, і тут вона має рацію: процесуальне дієслово *частувати* не містить у своїй семантиці вказівку на конкретні складові цього процесу, а позамовна ситуація, позначена цим дієсловом, може розгортатися за різними сценаріями в залежності від етнічних, релігійних, соціально-майнових та інших чинників. Оксана вживає прислівник *по-нашому*, протиставляючи його зміст змісту конструкції *як инакше*, щоб позначити той сценарій частування гостей, який вона засвоїла вдома, в Україні. Отже, цей

прислівник також служить важливим засобом самоідентифікації героїні у тексті драми і маркує її національну належність.

Ще одну, вже останню, надперсональну МІ-групу в мовленні Оксани Леся Українка включає до фінальної сцени, де героїня підбиває підсумки свого короткого життя.

(17) Оксана.

*Як я умру, ти не бери вже вдруге
українки, візьми московку ліпше...*

Степан. *Оксано!*

Оксана.

*Всі ми ріжемо словами,
а тут жінки плохі, вони бояться...*

Референція цієї МІ-групи з певністю встановлюється через опозицію іменників *українка – московка*, семантичне наповнення якої дублюється в дейктичних лексемах *ми – тут* у наступній репліці Оксани, а також через аналіз семантики предикативних одиниць, вжитих для характеристики представниць двох етнічних спільнот. Ця МІ-група включає *всіх* українок жіночої статі, яким приписана важлива ознака: сміливість при вираженні своїх поглядів (і, очевидно, в пресупозиції висловлення Оксани – існування такої точки зору, власних переконань), а не просто схильність до різких висловлювань і сімейних сварок. На вираження цієї ознаки працює також протиставний сполучник *а*.

Зауважимо, що в наукових розвідках, присвячених «Боярині», найчастіше обговорюється Степан як центральна фігура твору, зрозуміло, передусім у контексті національної зради (як колаборант і пацифіст, що найбільше боїться *братовбійної війни*, як людина пасивна, слабка, боягузлива, нездатна до активних дій). Наведімо лише декілька дотичних до теми цитат. Так, Л. Масенко твердить: «“Бояриня”, де лейтмотив колаборантства виходить на перший план, ... утілює ідею нерозривності родового та етнічного зв'язку» (Масенко, 2021: 183); «Для того, хто перейшов на службу до ворога і став царським “холопом Стьопкою”, зміна родової національної ідентичності має закономірно довершити акт національної зради» (Масенко, 2021: 183); «Масштаб Степанової особистості дозволяв йому бути виключно лише лицарем “малих дій”, що не міг нічого докорінно змінити у сповненому міжнаціональних та соціальних антагонізмів тогочасному суспільстві» (Кочерга, 2010: 179).

О. Забужко, відходячи від традиційного канону зради як лейтмотиву твору, формулює своє бачення центральної проблеми драми так: «“Бояриня” – не “маленька п’еса про зраду”, куди більшою мірою вона – про неможливість лицарства в умовах несвободи. Історія Степанового падіння – це той самий архетипальний Українчин сюжет “лицаря в темниці”» (Забужко, 2007: 366).

Що ж до Оксани, то найчастіше дослідники наголошують (слідом за М. Драй-Хмарою) на провідному мотиві ностальгії, туги за Україною, відводячи героїні роль пасивної жертви власних завищених очікувань. Проте Леся Українка, що з великою любов’ю й увагою до найменших деталей прописувала у своїх драмах жіночі персонажі, напевно, не погодилась би із применшенням ролі Оксани, адже всі події у драмі подані через рефлексію Оксани, побачені її очима і серцем. Саме їй належать гіркі слова про змарновані долі обох членів подружжя, саме вона окреслює ту шляхетну місію, яку ще міг би реалізувати Степан для блага свого народу. Видається цілком виправданим той факт, що М. Моклиця, визнана дослідниця творчості Лесі Українки, подаючи символічне прочитання образів та колізій «Боярині» у своїй новій монографії, присвячує значно більше уваги саме Оксані, ніж Степанові (Моклиця, 2022: 391–400). Психологічною домінантною у поведінці Степана (і не лише у Москві) є страх: «Страх спроможний паралізувати Степана, позбавити його здатності тверезо мислити і зберігати моральний стрижень» (Моклиця, 2022: 399). Оксана, ця українська квітка, пересаджена в чужий ґрунт, боїться не тортур на дибі, як Степан, його мати та сестра, а чогось іншого і глибшого: «Оксана боїться відмінитися через одяг, інші не бояться, не відчувають небезпеки того, що наступає непомітно і ніби ззовні, але поступово охоплює з усіх боків тою формою, яка одного дня обернеться найстрашнішою в’язницею для душі» (Моклиця, 2022: 394). Отже, Степан добровільно запроторює свою душу в цю в’язницю – Оксана воліє померти, але не зрадити своїм найвищим цінностям. О. Забужко проникливо зауважує щодо персонажів-жінок у драмах Лесі Українки таке: «Моральний ценз чоловіка в неї всюди вимірюється жінкою, яка його кохає. ... Тож партнер героїні — то в Лесі Українки вже за визначенням «бренд», до якого треба ставитися уважно: він “обранець королівни”, а це певний знак особистості *міфологічного масштабу*, і щодо Степана це справедливо так само, як щодо Лукаша,

Долона та інших, незаслужено скривджених патріархальною критикою, Українчиних героїв» (Забужко, 2007: 367–368). Отже, варто дивитися на Оксану не як на жертву, що опинилась у тіні свого чоловіка-колаборанта, який занапастив її життя на чужині, а на Оксану як на моральний авторитет, еталон любові і вірності, втілення того духу лицарства, який є вищою цінністю в житті етнічної спільноти. Героїня, попри своє фізичне згасання, демонструє незламність духу, твердість національної позиції і глибоке проникнення в сутність суспільно-етичних проблем, з якими стикнулись вона та її чоловік. Аналіз МІ-груп, що їх включає авторка у мовлення Оксани, подає нам промовисті докази щодо масштабності її мислення та рівня національної свідомості. І ще один мовний факт виразно свідчить про те місце, яке відведене Оксані у драмі: останнім іменником у мовленні героїні, смертельно хворої на сухоти, є слово *Україна* (*Добраніч, сонечко! ідеш на захід... ти бачиш Україну – привітай*). Отже, драма, що починається іменником, винесеним у заголовок, – «Бояриня», завершується іменником *Україна*, що в контексті твору не може не сприйматися як символ органічного, нерозривного зв'язку між Оксаною та Україною, актуалізований Лесею Українкою.

Наукова новизна

статті визначається тим, що аналіз референційної віднесеності займенника МІ у творах українських письменників, зокрема й у драмах Лесі Українки, поза нашими дослідженнями не проводився.

Висновки

Особовий займенник *ми*, як і його еквіваленти в інших мовах, є одиницею зі змінною референцією, яка може бути визначена виключно в контексті мовлення. Основна властивість цього займенника полягає в маркуванні не одиничного, а множинного референта, певної групи осіб, яка виникає ситуативно і позбавлена наперед визначених семантикою слова ознак (це чітко виявляється у зіставленні референції особових займенників та іменників-апелятивів). МІ-групи, що завжди включають самого мовця, можуть бути як персоналізованими, відносно замкнутими і кількісно окресленими, так надперсональними, референція яких за обсягом не визначається в принципі. Саме надперсональні МІ-групи, на відміну від персоналізованих, часто виявляються більше функціонально навантаженими, вагомими в контексті інтенцій відправника

повідомлення, незалежно від типу дискурсу чи жанру художнього твору. Це пов'язано з тим, що вживання надперсональних МІ-груп у контекстах супроводжується предикацією – приписуванням членам таких груп певних ознак, властивостей, намірів, дій, поведінкових сценаріїв тощо.

Референційна нечіткість і динамічність займенника *ми* може використовуватися мовцями для реалізації різних цілей. Ми простежили за тим, як Леся Українка будує МІ-групи у драмі «Бояриня». Загалом авторка вжила займенник *ми* 67 разів, формуючи групи, різні за кількісним і якісним складом. Оскільки цей займенник, як і його присвійний корелят *наш*, використовується для самоідентифікації мовця, аналіз його референції дозволяє робити важливі висновки щодо особливостей колективної ідентичності, приписуваної автором твору своїм персонажам.

Найбільш змістово навантаженою є референційна віднесеність надперсональних МІ-груп, оскільки саме ці групи набувають в контексті твору якісних ознак і можуть корелювати із художнім задумом автора. У «Боярині» надперсональні групи представлено в мовленні чотирьох героїв: Івана, Оксани, Степана та Гостя. Всі ці групи можна розташувати на умовній шкалі за мірою їх обсягу, тобто відносного кількісного наповнення. У мовленні Степана, що тричі вживає займенник *ми* з тою самою референцією, див. фрагмент (7), ця група включає лише незначну за чисельністю спільноту осіб, що є етнічними українцями, подались на службу до московського царя і на момент мовлення живуть у Москві. Наступна за обсягом (дещо ширша) МІ-група вибудована у мовленні Оксани у фрагменті (5): йдеться про шляхтянок-українок, незаміжніх дівчат, що беруть участь у танцях разом з Оксаною (можливо, ця група обмежена колом знайомих Оксані молодих українок, що разом з нею входять у дівоче братство). Також гендерно маркованою є група у фрагменті (17), що її формує Оксана, включаючи туди всіх українок, незалежно від їх соціального статусу (за винятком хіба українок недорослого віку), отже, група в (17) значно перевищує за обсягом ту, що Леся Українка окреслює в (5).

У мовлення Гостя, що приїхав з України шукати в царя справедливості, Леся Українка включила дещо різні за референційним вмістом МІ-групи: у (8) ця група ширша а в (9) вузча, можливо, навіть суттєво, бо йдеться про ту радикальну

частину української старшини, що готова до активного спротиву московському пануванню в Україні. Широкою є референція МІ-групи в мовленні Івана, див. (6), де спільнота включає дорослих українців чоловічої статі, активних у суспільному житті, очевидним чином, із шляхти – козацької старшини, а не з селянства.

Максимально широкими за кількісним наповненням виявляються МІ-групи у мовленні Оксани, втілені у різних прономінативних формах. По-перше, це локативні вживання *у нас* у фрагментах (12) та (13), де займенник маркує всю Україну, по-друге, конструкція *поперед нас* у контексті (11) і, нарешті, прислівник *по-нашому* в (16). У цих вживаннях Оксана щоразу декларує свою належність до всієї української етнічної спільноти як цілісного утворення з самотніми формами культурного життя, різко розмежованими із формами та сценаріями існування московської спільноти. Зрозуміло, що Леся Українка охоплює у цих декількох фрагментах лише незначну частину цих суспільно-культурних ознак: це поведіння в церкві та міра *благочестя*, форми традиційної поведінки молоді на свята, частування гостей. Отже, саме в мовленні Оксани спостерігаємо найширші за обсягом (і найбільші з можливих у цьому творі) МІ-групи, до яких героїня драми долучає себе і з членами яких себе ідентифікує. Цей факт промовисто свідчить про те, що Леся Українка наділила Оксану найвищою мірою національної свідомості, саме Оксана найбільше переймається за долю України, її сприйняття й оцінка українських національних цінностей є найбільш масштабними і безкомпромісними, попри те, що в умовах Московщини героїня виявляється фактично бездіяльною і нічим не може прислужитися своєму народові.

Подальші дослідження доречно спрямувати на аналіз різних типів референції займенників *ми* та *наш* у творах Лесі Українки, враховуючи їх проблематику та художні інтенції авторки. Варто також розглянути конструкції з прономінативами *ми* та *наш* в аспекті їх опозитивності до займенників *ви* та *ваш*, що також слугують засобами вираження колективної ідентичності.

Література

- Бацевич, Ф. (2011). *Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень*. Київ: Академія.
- Бенвенист, Э. (1974). *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс.

- Дарчук, Н. (2020). Категорія особи в поетичних творах Лесі Українки. *Лінгвістичні студії*, 40, 1, 19–35.
- Жуйкова, М. (2021). Еволюція національної ідентичності Агатангела Кримського та мовні маркери МИ і НАШ. *Східний світ*, 2, 23–38.
- Жуйкова, М. (2022). Ексклюзивні та інклюзивні МИ-групи в драмі Лесі Українки «Бояриня»: інформативний аспект. *Мова. Література. Фольклор*, 1, 21–26.
- Забужко, О. (2007) *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Факт.
- Кочерга, С. (2010) *Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів*. Луцьк: Твердиня.
- Масенко, Л. (2021). У Вавилонському полоні. *Тема національної та соціальної неволі у драматургії Лесі Українки*. Київ: Кліо.
- Моклиця, М. (2022). *Леся Українка: деконструкція прочитань*. Київ: Кондор.
- Ясакова, Н. (2016). *Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові*. Київ: НАУКМА.
- Sullivan, A. (2006). Reference: Philosophical Theories. In *Encyclopedia of Language and Linguistics* (2nd Ed.). Elsevier LTD.

References

- Batsevych, F. (2011). *Filosofiya movy. Istoriya lnhvofilosofs'kykh uchen'* [Philosophy of language. History of linguistic and philosophical students]. Kyiv: Akademiya (in Ukrainian).
- Benvenyst, E. (1974). *Obshchaya lyngvystyka* [General linguistics]. Moskov: Progress (in Russian).
- Darchuk, N. (2020). Katehoriia osoby v poetychnykh tvorakh Lesi Ukrainky [The category of person in poetry of Lesia Ukrainka]. *Linhvistychni studii*, 40, 1, 19–35 (in Ukrainian).
- Zhuykova, M. (2021). Evoliutsiia natsionalnoi identychnosti Ahatanhela Krymskoho ta movni markery MY i NASH [Evolution of the national identity of Ahatanhel Krymsky and language markers *we* and *ours*]. *Skhidnyi svit*, 2, 23–38 (in Ukrainian).
- Zhuykova, M. (2022). Eksklyuzyvni ta inkluzyvni MY-hrupy v dramy Lesi Ukrainky «Boiarynia»: informatyvnyi aspekt [Exclusive and inclusive *we*-groups in the Lesya Ukrainka's drama "Boiarynia": informational aspect]. *Mova. Literatura. Folklor*, 1, 21–26 (in Ukrainian).
- Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Ukrainka v konflikti mifolohiy* [Ukrainka in the Conflict of Mythologies]. Kyiv: Fakt (in Ukrainian).
- Kocherha, S. (2010). *Kulturosofiia Lesi Ukrainky. Semiotychnyi analiz tekstiv* [Cultural philosophy of Lesya Ukrainka. Semiotic analysis of texts]. Lutsk: Tverdnyia (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2021). U Vavylonskomu poloni [In Babylonian captivity]. *Klio* (in Ukrainian).

Moklytsia, M. (2022). *Lesya Ukrainka: dekonstruktsiya prochytan'* [Lesya Ukrainka: deconstruction of readings]. Kyiv: Kondor (in Ukrainian).

Yasakova, N. (2016). *Katehoriia personalnosti: pryroda, struktura ta reprezentatsiia v ukrainskii literaturnii movi* [The Category of Personality: peculiarity, structure and representation in the Ukrainian Standard Language]. Kyiv: NaUKMA (in Ukrainian).

Sullivan, A. (2006). Reference: Philosophical Theories. In *Encyclopedia of Language and Linguistics* (2nd Ed.). Elsevier LTD (in English).

Marharyta Zhuykova. Superpersonal WE in the drama "Boyarinya" as a means of realizing Lesya Ukrainka's ideological plan. The purpose of the article is to analyze the reference of the first person plural pronouns (we and our) in Lesya Ukrainka's drama "Boyarinya" and to identify those reference groups to which the characters of the drama involve themselves. To achieve the goal, a contextual-referential analysis of pronouns was used, which allows establishing a connection between a specific pronoun and a group of people, which are mentioned in the speech of a certain character. We have shown that Lesya Ukrainka in the text of the drama forms two types of WE-groups: with personal reference and with superpersonal reference. Groups of the first type include the speaker and a small number of other persons known to the reader, characters of the drama (for example, Perebiyny and Stepan, Oksana and Stepan's mother, etc.). Groups of the second type cannot be precisely delineated in terms of scope, instead, such groups are assigned certain characteristics in the text. For example, using the pronoun *we* in the first act of the drama, Oksana refers to herself and other girls who belong to the Ukrainian nobility and participate in dances. Only four characters in the drama form superpersonal groups in the speech: Oksana, her brother Ivan, Stepan and Guest. The context of the work makes it possible to reproduce the volume of such WE-groups with a high degree of reliability. For example, the Guest includes himself in the WE-group, which also includes those representatives of the Cossack foremen who are determined to fight against the Moscow authorities in Ukraine. The scope and characteristics of suprapersonal WE-groups is an important marker that expresses the values and guidelines of a certain hero of the drama. Lesya Ukrainka, the largest WE-group in terms of volume, forms in the speech of Oksana, who most often identifies herself with the entire Ukrainian people, and not with a certain limited part of it. So, for Lesya Ukrainka, it is Oksana who is the moral authority who thinks on the scale of all Ukrainians, it is this heroine who is the standard of loyalty and love not only for her husband, but also for her people.

Key words: interpretation, intention, personal deixis, reference, personal pronouns, superpersonal WE, Lesya Ukrainka

Жуйкова Маргарита Василівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, <https://orcid.org/0000-0003-0396-8458>; mzhujkova@vdu.edu.ua